

NATALIA KOVALCHUK

Uniwersytet Kijowski im. Borysa Hrinchenki (Kijów, Ukraina)

Graniczna cywilizacja jako podstawa rozwoju demokracji na Ukrainie

Demokracja na Ukrainie rozwinęła się, podobnie jak w innych państwach europejskich, ze struktur pierwotnego społeczeństwa. Pomimo wspólnych korzeni proces ten na Ukrainie przebiegał nieco inaczej niż w pozostałych krajach Europy, co wynikało m.in. z odmiennej sytuacji społeczno-politycznej.

Ukraina rozwijała się na granicy z koczowniczymi plemionami ze stepów, dlatego jej demokracja bierze początek z prób samoobrony lokalnej społeczności. W badaniach nad genezą demokracji na Ukrainie należy zatem przede wszystkim brać pod uwagę charakter graniczny tego państwa oraz cywilizacji, w jakiej ono powstało. Chodzi o cywilizację, która ukształtowała się pomiędzy ekumeną kultury a siłami nieprzyjacielskiego bytu – elementami przyrody lub pierwotnego społeczeństwa.

Granice na Ukrainie od początku wyznaczała przyroda (step). Zawsze istniał podział na cywilizację i barbarzyństwo. Step był miejscem wypadów koczowniczych plemion pochodzenia mongolskiego. Temu chaosowi trzeba było jednak przeciwstawić rozsądną ekumenę.

W nawiązaniu do koncepcji Arnolda J. Toynbee'ego, opierającej się na zasadzie: *apel – odpowiedź (challenge and response)*¹, można powiedzieć, że oswojenie stepu było odpowiedzią ukraińskiej cywilizacji na apel świata. Serhij B. Krymskyj, filozof ukraiński, pisze, że „step z przestrzeni koczowiska stał się zaorany polem, rzeki stanowiły przeszkodę w transporcie, granice miast czy wsi były chutorami na kształt ranczo”². W ukraińskiej świadomości zarysowują się więc takie pojęcia, jak: granica, ograniczenie, limit. Frederic Jackson Turner, filozof amerykański, zaproponował wykorzystanie pojęcia

¹ A. J. Toynbee, *Study of History*, t. I, Oxford University Press, Oxford 1934, ss. 271–299.

² С. Б. Кримський, *Архетипи української культури*, Фенікс, Київ 1996, s. 104.

przygranicza w metodologii badań nad kulturą amerykańską³. Metodę tę można zastosować również w odniesieniu do kultury ukraińskiej.

Dzięki demokracji społeczeństwo dostaje szansę „przeżycia”. Takie ujęcie zmienia sposób rozumienia tego pojęcia. Tradycyjnie demokrację rozumie się jako władzę większości. Moim zdaniem istota demokracji tkwi w człowieku i jego rozwoju jako wolnej jednostki. Właśnie dlatego badania nad tym pojęciem przedstawiają wolną osobowość. W specyficznych warunkach „cywilizacji granicy”, jakie zaistniały na Ukrainie, demokracja mogła przetrwać tylko dzięki temu, że rozwijała się wolna osobowość, rozumiana i rozpatrywana bardzo szeroko.

Ukraińskim człowiekiem pogranicza był Kozak, który w toku historii stał się reprezentantem całego narodu ukraińskiego. W istocie „kozactwo” było obronną organizacją przygranicznej ludności. Sformowana dość spontanicznie, mająca charakter wojskowy, z czasem odegrała ona ważną rolę w życiu ludzi mieszkających na stepie.

Dzięki niej rozwijała się świadomość etniczna. Na pierwszym planie znalazła się nie opozycja: miasto – pole (jako alternatywa relacji: porządek – chaos), ale miasto – chutor. Miasto symbolizuje tu transformację stepu w obszar zagospodarowany, część ujarzmionej przyrody. W ukraińskiej mentalności i związanej z nią kulturze narodowej można dostrzec paralele między człowiekiem a przyrodą, jej organiczny związek ze społeczeństwem. Step występuje tu nie tylko jako element natury, ale również jako swego rodzaju grunt, na którym rozpoczyna się rozwój społeczny. Serhij Grica pisze:

[...] powiązanie Ukrainca z ziemią ma szczególne znaczenie, dlatego że wiąże się ona z cierpieniem z powodu braku własnej chaty – swego państwa. Pojęcie „rodzimy” (*ridnyj*) w języku ukraińskim znaczenie idiomatyczne, nieprzetłumaczalne⁴.

Na Ukrainie rodzima ziemia to nie tylko grunt, ale także społeczeństwo, kojarzone z narodem, państwowością.

Podstawą demokracji na Ukrainie były kozackie wspólnoty. Powstały i rosły w siłę na spustoszonej przez Tatarów Dzikim Polu, w czasie pełnym różnych problemów społeczno-politycznych. Sąsiedowały bezpośrednio z krymskimi napastnikami i toczyły z nimi walki. Kozaczyzna jako ruch nie ma celu czy programu politycznego, ale przez stałą łączność ze społeczeństwem zmienia z czasem swoją rolę. Przestaje być obrońcą obszarów stepowych, a wyrasta na twórcę, budowniczego państwa ukraińskiego. Ivan Mirczuk pisze o tym w następujący sposób:

³ F. Turner, *The Frontier in American History*, Dover Publications, Nowy Jork 1996, ss. 1–8.

⁴ С. Гриця, *Міграція фольклору. Фольклор українців поза межами України: Зб. наук. статей*, АН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Ін-т української археології, Київ 1992, s. 20.

Ukraińcy, w odróżnieniu od Rosjan, zawsze trzymali się zachodniej orientacji. Choć nie mają własnych systemów filozoficznych, w których „ja” znalazłoby swoją kontynuację albo podstawę do dalszych rozważań, to całe ich życie duchowe, ich filozofia, rozumienie moralności, tworzenie norm prawnych, a przede wszystkim działalność praktyczna pochodzi z pojęcia osobowości, ograniczenie której nawet w interesach społeczeństwa jest zawsze bolesne⁵.

Indywidualistyczna orientacja Ukraińca wyraża się w pełni w jego rozumieniu idei życia społecznego. Mykola Kostomarov pisze:

[...] społeczeństwo jest dobrowolną umową ludzi. Ten, kto chce, przynależy do tej społeczności, a ten, kto nie chce przynależeć, wychodzi poza nią. Podobnie jest na Zaporozżu: ten, kto chciał, przychodził na Sicz, kto chciał, odchodził stamtąd z własnej woli. Naród rozumie, że każdy obywatel jest osobą niezależną, niezależnym właścicielem⁶.

Odmierna jest natomiast struktura rosyjskiego społeczeństwa, czyli mi i r, rozumiany jako duchowa wola, która niszczy jednak każdą wolną osobowość.

Siczowe stowarzyszenie było zrzeszeniem osób wolnych. „Mamy wolę za najdroższą rzecz, dlatego, że widzimy, iż rybom, ptakom, każdemu zwierzęciu i innym stworzeniom jest ona miła”, mówili zaporoscy Kozacy. Autor książki *Historia wojen kozackich przeciw Polsce*, Pierre Chevallier, pisze:

Kozacy z godnością noszą swoje imię, są energiczni, mocni i mało dbają o własność. Kochają wolność, nie tolerują jarzma, są śmiały i odważni.

Francuski inżynier Guillaume de Vasaire Boplin, który spędził na Ukrainie 17 lat, mówił z kolei:

Ukraińcy są dowcipni i eleganccy, zabawni, z otwartym umysłem, nie aspirują do wielkiego bogactwa, a przede wszystkim cenią wolność, bez której nie mogą żyć⁷.

Duch wolności zawsze wiązał się z tolerancją. Do stowarzyszenia kozackiego mógł wstąpić każdy. Nie pytano go, skąd przybył, jakiej jest narodowości czy wyznania. Kozacy przyjmowali nawet heretyków, którzy uciekali przed prześladowaniami.

Ważnym elementem o charakterze prawnym w życiu wspólnot kozackich były kopne sądy, czyli rodzaj wiecu – pewna grupa osób decydująca o wspólnych sprawach i prowadząca dochodzenia w sprawach kryminalnych. Wszelka działalność w tym względzie opierała się na prawie zwyczajowym.

⁵ I. Мірчук, *Історія українського народу*, Мюнхен – Львів 1994, s. 198.

⁶ М. Костомаров, *Закон Божий (Книга буття українського народу)*, Либідь, Київ 1991, s. 38.

⁷ Д. Наливайко, *Очима Заходу – Рецепція України в Західній Європі століть*, Основа, Київ 1998, s. 5.

W tym świetle ciekawa wydaje się analogia do Stanów Zjednoczonych. Piśze o tym badacz tej tematyki, Alexis de Toqueville. Według niego w aspekcie prawnym rozwój demokracji w Stanach Zjednoczonych opierał się na prawie zwyczajowym, którego przepisy były podstawą życia wspólnot Nowej Anglii⁸.

Życie narodu ukraińskiego opierało się zaś na dwóch filarach: prawie zwyczajowym i prawie stanowionym. Analizując fenomen prawa zwyczajowego przez pryzmat narodowej specyfiki, rozumianej jako swoista mentalność etniczna, badacz ukraińskiego prawa, Andriy Jakowliw, pisał:

Przepisy prawa zwyczajowego zachowują się w narodowej pamięci w formie pewnych psychologicznych doświadczeń, poczucia prawdy i świadomości, że trzeba postąpić tak, jak nakazują zwyczaje⁹.

Po założeniu na dniewprowych porohach Siczy Kozacy zaczęli nazywać się „siczowykami” lub „zaporoźcami”. Pod pewnymi względami siczowe stowarzyszenie przypominało plemiona barbarzyńskie. Kozacy nazwali atamana „ojcem koszowym” (ukr. *Bat’ku koszowyj*), a ataman zwracał się do młodych „synu”. Jako że wszyscy członkowie uważali się za braci, popularnością cieszyła się ceremonia bliźniacza. Mykoła Kostomarow uważał ją za charakterystyczną cechę kultury ukraińskiej od czasów Rusi Kijowskiej. Również inni Kozacy zwracali się do siebie „bracie, brateczku”.

Wśród relacji, które pisali cudzoziemcy, można znaleźć wiele ciekawych materiałów. Na przykład Alberto Vimini pierwszy raz użył nazwy „Ukraina”, a Sicz określił jako republikę, Karol Marks nazwał ją chrześcijańską, wojskową republiką, a niemiecki pisarz Friedrich Bodenschtend w książce *Poetycka Ukraina*, wydanej w 1845 r., nazwał ją wojskową. Sicz Zaporoska była dla całej Ukrainy wzorem organizacji. Duch kozactwa przejawiał się tam we wszystkich grupach społecznych. Demokratyczny ład, który panował na Siczy, był na tyle atrakcyjny dla innych, że przeniknął do ukraińskiej mentalności, by potem ujawnić się w okresie walk pod przywództwem Bohdana Chmielnickiego. Stworzone w wyniku tej walki państwo można opisać jako feudalne państwo typu republikańskiego. Zwierzchnim organem władzy była generalna rada wojskowa – wyższy organ polityczny, zgromadzenie przedstawicieli kozackiego wojska, które obierało hetmana i decydowało o najważniejszych sprawach politycznych, wojskowych i sądowych. Później miejsce ogólnej rady wojskowej zajęła rada starszyzny, jako organ doradczy przy hetmanie. Formowanie władzy przedstawicielskiej na Ukrainie wiązało się z Konstytucją Pytypa Orłyka.

⁸ A. de Toqueville, *Democracy in America*, t. I, The Pennsylvania State University, Pennsylvania 2002, ss. 55–56.

⁹ A. Яковлів, *Українське право*, Видавництво Українського технічно-господарського інституту, Мюнхен 1988, s. 245.

Kulminacją preambuły Konstytucji są wybory nowego hetmana. Opis ten ukazuje ideał społeczeństwa. Dlatego też imię wybranego hetmana oraz imię atamana koszowego jest wcieleniem woli. Ład to takie społeczeństwo, które bazuje na autorytecie starszych, o czym świadczy wykaz wymogów dla kandydatów na pewne stanowiska – od hetmana do wiejskiego skarbnika. Zapisano je w tekście Konstytucji:

Godny czci hetmańskiego urzędu i w stanie z bożej pomocy najjaśniejszej Królewskiej Wysokości Szwecji, dzięki głębokiemu rozumieniu rzeczy i wybitnemu doświadczeniu wziąć na siebie ciężki i niebezpieczny w tych niepokojących okolicznościach obowiązek hetmanatu, a całym sercem dbać o społeczne sprawy, radzić i doradzać rządowi prowadzić; żeby on był człowiekiem rozważnym i zasłużonym¹⁰.

W szóstym rozdziale Konstytucji postuluje się utworzenie Generalnej Rady, czyli kozackiego parlamentu ukraińskiego państwa hetmańskiego. Dalej w sześciu punktach zapisano, jakie są prawa i wolności, parametry idealnego ładu, który stanowi podstawę Konstytucji. Fundament państwa nowego typu stanowi terytorialno-administracyjny ład hetmańszczyzny. Jej jasny opis przedstawia M. Hruszewski:

Taki był ład na Ukrainie – wyborny. Mierząc to obecną miarą, Ukraina była republiką, tylko bez prawidłowo ustalonych demokratycznych form: istniały pewne elementy demokratycznego ładu, ale nie były one opracowane, a kolejno przeniesione. Prawo głosu miało wojsko kierowane przez starszyznę. Jednak w porównaniu chociażby z ładem moskiewskim ład ten był demokratyczny i pełen swobody, której moskiewscy przedstawiciele nie mogli znieść¹¹.

Idea demokratycznego ładu państwa z generalną radą wojskową na czele była jasna dla ogółu ludności, w tym kozactwa. Funkcjonalne wyróżnienie stanu kozackiego i proklamacja równości wszystkich to precedens w historii europejskiego społeczeństwa XV–XVI wieku. Piszą o tym Mykola Kostomarov i Mychajło Maksymowycz.

Kozackie ośrodki prowadziły nie tylko osiadły tryb życia, ale były również zdolne do zmiany miejsca pobytu. Dlatego stanowiły pierwszy krok do ładu demokratycznego. Dalszy rozwój demokracji potrzebował jednak wielkich miast jako bazy tworzenia państwa na Ukrainie.

Miastu w kulturze Ukrainy, a szczególnie w rozwoju demokracji, należy się specjalne miejsce. Jak pisze Petro Toloczko:

¹⁰ Cyt. za: O. Трофимук, *Літературний текст бароко як відображення світогляду доби* (na materiale Konstytucji Ukraińskiej hetmańskiej держави), „Mediaevalia Ucrainica” 2/1993, s. 111.

¹¹ М. С. Грушевський, *Про старі часи на Україні: коротка історія України (для першого початку)*, Обереги, Київ 1991, ss. 77–78.

Miasta były centrami staroruskiego państwa, z pewnymi funkcjami, z których najważniejsze były: administracyjno-polityczna, redystrybucyjna (koncentracja i dystrybucja dodatkowego produktu) i kultowa¹².

Wielu podróżników nazywało Ruś Kijowską krajem miast. Spełniały one różne role. Jedne były centrami administracyjnymi i kulturalnymi, inne państwowymi forpocztami na granicach, jeszcze inne ośrodkami handlu. Natomiast matką miast ruskich był Kijów. Był on przykładem i symbolem wszystkich miast Rusi. W amerykańskich miastach Nowej Anglii, podobnie jak w miastach ukraińskich, ludność tworzyła samorząd; miała swoje prawo, sądy, prywatną swobodę. A. de Toqueville w swoich badaniach nad rozwojem miast amerykańskich zaznacza, że municypalne instytucje miast były w USA gwarancją swobody¹³.

Wielkie zmiany w demokratycznym rozwoju miast są związane z przyjęciem prawa magdeburskiego. Miasto nie miało bezpośredniej władzy centralnej, lecz funkcjonowało na zasadach samorządu. Prawo to głosiło równość wszystkich obywateli. Nadawało przywileje ośrodkom miejskim, przyciągając mieszkańców do samorządu, który działał na zasadzie wyboru administracji, władzy sądowej itd. Jak mówi znawca historii ukraińskiego prawa Andriy Jakowliw, w wyniku przyjęcia prawa magdeburskiego „zmienił się starożytny charakter ukraińskich miast. Stały się one miastami, a ich obywatele mieszczańcami, którzy korzystali z praw miejskiego samorządu, mieli własny sąd, swoje prawo”¹⁴.

Wkład w rozwój idei wolnej osobowości miały też instytucje akademickie. Już w XV wieku na terytorium Ukrainy ukraińscy mieszkańcy tworzyli zgromadzenia brackie, które łączyły się w celu obrony własnych stanowych interesów i narodowo-kulturalnych spraw. Jaroslav Isajewycz w pracy *Bractwa i ich rola w rozwoju ukraińskiej kultury XVI–XVIII wieku* pisze:

[...] według swego statutu bractwo było wszechstanową organizacją: członkiem bractwa mógł być każdy prawosławny, niezależnie od pochodzenia, narodowości¹⁵.

Podobnie pisze Borys Hrinchenko w książce *Bractwa a sprawa edukacyjna*:

Wstąpić do bractwa mógł każdy obywatel miasta i wsi, panowie i muzyki, mężczyźni i kobiety. Trzeba było len płacić do kasy publicznej, a słuchać brackich postanowień¹⁶.

¹² П. П. Толочко, *Давньоруський феодальний город*, Наукова думка, Київ 1989, s. 233.

¹³ A. de Toqueville, *Детосгасу...*, ss. 77–78.

¹⁴ А. Яковлів, *Українське право...*, s. 240.

¹⁵ Я. Ісаєвіч, *Братства та їх роль в розвитку української культури в XVI–XVIII століттях*, Наукова думка, Київ 1966, s. 46.

¹⁶ Б. Грінченко, *Братства і просвітницька справа*, Черкаси 1917, s. 71.

Struktura bractw była związana z demokratycznymi tradycjami i wysokim stopniem rozwoju samorządu. Według B. Hrinchenki:

O wszystkich sprawach członkowie bractwa decydowali gromadnie, raz na rok wybierali starszyznę wśród swoich starszych braci, a ci zajmowali się wszystkimi sprawami bractwa¹⁷.

Kiedy sądzili tych, którzy naruszyli dyscyplinę, każdy mógł uczestniczyć w dyskusji. Członkowie bractwa bronili wartości moralnych, czci i godności. W ukraińskiej kulturze bractwa ustanowiły prymat świeckich przy wyborze duchowieństwa oraz ich podporządkowanie tym zgromadzeniom. W bractwie nie kler rządził ludźmi, ale ludzie klerem. Istnienie bractw było też związane z powstawaniem szkół i drukarni. Jak pisze Orest Subtelny:

Setki wychowanków szkół, nasyconych duchem narodowej tradycji i obeznanych z nauką z Europy Zachodniej, stawało się podróżującymi nauczycielami, którzy przybywali do miast i wsi w poszukiwaniu pracy. Oprócz współczesnej wiedzy nieśli oni także poczucie własnej godności i uporu¹⁸.

Podróżujący uczniowie i nauczyciele nie mieli własnych mieszkań; przenosili się z miejsca na miejsce, tworząc unikalne zjawisko w historii literatury ukraińskiej.

Na Ukrainie istniały także tradycje autokratyczne, choć nigdy nie doszło do despotii. W czasach monarchii konstytucyjnej demokracja na Ukrainie się nie rozwijała. Demokratyczne załączki w ukraińskiej mentalności z historycznych przyczyn nigdy nie uzyskały państwowego wcielenia. Największym osiągnięciem demokratycznego rozwoju stała się Konstytucja Pyłypa Orłyka, która zawierała elementy przedstawicielskiego prawa. W aspekcie politycznym demokratyczne idee na Zachodzie przyjęte zostały inaczej niż na Ukrainie za czasów hetmanatu. Jednak w aspekcie duchowym Ukraina stanowiła doskonały przykład realizacji idei wolnej osobowości. Rozwój demokracji na Ukrainie był związany z sytuacją pograniczną i potrzebą formacji nosicieli wolnej osobowości, funkcjonowaniem wspólnoty jako formy organizacyjnej równości i braterstwa ludzi oraz demokratycznym systemem dużych miast jako centrów państwa. Świadczy to o możliwościach, które Ukraina straciła z powodu kolonizacji za czasów caratu, a które teraz stają się źródłem rozwoju ukraińskiego państwa.

Ideał swobody, który jest podstawą rozwoju demokracji na Ukrainie, zyskuje status archetypicznego dla mentalności ukraińskiej. Cechował on imperatyw życiowy Ukrainy jako cywilizacji granicznej, która była prawdopodobnie jedynym państwem na świecie potrafiącym wytrzymać napór plemion koco-

¹⁷ Ibidem, s. 56.

¹⁸ O. Субтельний, *Україна: Історія*, Либідь, Київ 1994, s. 93.

wych z stepu i stała się ojczyzną ludzi, wśród których – według Mikołaja Gogola – nikt nie chciał być obserwatorem dramy światowej (historii), lecz każdy chciał być jej protagonistą. Nawet w ukraińskim hymnie narodowym śpiewają: „Duszę, ciało poświęcimy dla naszej wolności. Pokażemy, żeśmy bracia, z kozackiego rodu”. Zasada swobody jest zatem obecna w każdym okresie historii ukraińskiej od czasów Rusi Kijowskiej, co potwierdza jej status archetypiczny.

Formowanie się państwa rosyjskiego opiera się na tym, że Rosjanie zapożyczyli z kultury bizantyjskiej ideę panowania powszechnego nad indywidualnym, ideę Trzeciego Rzymu (czyli państwa wszechwładzy i despotii), w której dla swobody osobowości nie było jednak miejsca. W mentalności rosyjskiej problem swobody jest badany w specyficzny sposób. Maksim Gorki w swej epopei *Życie Klīma Samgina* ustami W. Lutego mówi, że Rosjanom potrzebna jest nie swoboda, którą mogą dać socjaliści, ale ta, której ocena zależy od kompetencji popów – „swoboda grzeszyć, grzeszyć strasznie i bezmiernie. Po takim uczynku nosiciele swobody sami siebie zaaresztują i oddadzą do komisariatu”¹⁹. W tym zakresie mentalność rosyjską, według Gogola, cechuje pragnienie wzniesienia się ponad życie do najwyższych sfer idealnych, zaś mentalność ukraińską – pragnienie pojednania się z bytem. Tym można wyjaśnić osobliwe znaczenie praktycznych i moralnych aspektów swobody w życiu Ukrainy.

Summary

Border Civilization as Ground of the Development of Democracy in Ukraine

In this article, the essence of the frontier civilization as grounds of the formation and development of democracy in Ukraine is analyzed. In special conditions of the frontier civilization in Ukraine, the democracy could stay alive, just on the grounds of the development of free individuality which is to be widely understood.

Słowa kluczowe: wolna osobowość, demokracja, idee oświecenia, kozackie wspólnoty, cywilizacja graniczna

Keywords: free individuality, democracy, ideals of Enlightenment, Cossack's communities, frontier civilization

¹⁹ С. Кримський, *Архетипи української ментальності*: зб. наук. статей Проблеми теорії ментальності, Наукова Думка, Київ 2006, ss. 277–278.